

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ-ΗΛΙΑΝΑ ΡΑΣΣΙΑ

Άδημοσίευτο σημείωμα του Σ. Α. Κουμανούδη  
για την έπιγραφὴ IG Π<sup>2</sup> 2660

Τὸ 1877 ὁ U. Köhler δημοσίευσε<sup>1</sup> ὄρον ἀποτιμήματος προικὸς (IG Π<sup>2</sup> 2660), πὸν βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῶν Σπάτων τῆς Ἀττικῆς. Ἡ έπιγραφὴ έπαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Köhler στὴν editio major (IG Π 1149) καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν J. Kirchner (IG Π<sup>2</sup> 2660), ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σὲ έκτυπο, έπανελάβε τὸ κείμενο τῆς προηγούμενης εκδόσεως.

Τὸ κείμενο κατὰ τὴν εκδοσὴ τῶν *Inscriptiones Graecae* εἶναι τὸ ἐξῆς:<sup>2</sup> ὄρος χωρίου καὶ | οἰκίας ἀποτίμημα προικὸς Πυ|θοστράτει Με|<sup>5</sup>νάλκου Ἄναφλ|υστίου ἱατρ[οῦ] | XXX.

Κατὰ τὴν έρευνά μου<sup>3</sup> στὸ Ἀρχεῖο του Στέφανου Ἀθ. Κουμανούδη (1818-1899)<sup>4</sup> εντόπισα μεταξὺ τῶν χαρτίων του ιδιόγραφο σημείωμά του (ΕΒΕ, Φ 14, Φ 1128) ἀναφερόμενο στὴν έπιγραφὴ (εἰκ. 1), τὸ ὁποῖο παραθέτω ἀκολουθῶς.<sup>5</sup>

ὄρος χωρίου καὶ  
οἰκίας, ἀποτίμη-  
μα προικὸς Πυ-  
θοστράτει Με-  
νάλκου Ἄναφλ-  
υστί θυγατρὶ  
XXX.

---

Εὐχαριστῶ τοὺς εκδότες τοῦ περιοδικοῦ· ἰδιαιτέρως τὴν κυρία Γεωργία Μαλούχου, δ.φ., καὶ γιὰ τὴν εκδοτικὴ έπιμέλεια. Ἐπίσης θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν δάσκαλό μου κ. Ἄγγελο Π. Ματθαίου γιὰ τὴν καθοδήγησὴ καὶ τίς ὑποδείξεις του, στὸν Φίλιππο Τοιμπόγλου (†), δ.φ., Γενικὸ Διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν έγκρισὴ τῆς ἄδειας δημοσιεύσεως τοῦ χειρογράφου, τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο καὶ ἰδιαιτέρως τὴν κυρία Ἐλενα Ζαββού, τμηματάρχῃ τοῦ Μουσείου, γιὰ τὴν βοήθειά της κατὰ τὴν μελέτῃ τῆς έπιγραφῆς (26.01.2023).

1. U. Köhler, *Drei Hypothekensteine aus Spata*, *AM* 2 (1877) 277-281, εἰδικῶς σελ. 277.

2. Τὸ ἴδιο κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν M. Finley, *Studies In Land And Credit In Ancient Athens, 500-200 B. C.: The Horos Inscriptions*, New Jersey 1952, 157, ἀφ. 135.

3. Ἡ έρευνα γίνεται στὰ πλαίσια μεταδιδακτορικῆς εργασίας με θέμα «*Revisiting the Ancient Greek Inscriptions in the Archive of Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899) in the National Library of Greece*» πὸν μοῦ πρότεινε ὁ κ. Ματθαίου τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2020. Κατὰ τὰ έτη 2022-2023 ἡ έρευνά μου χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ *Center for Hellenic Studies* (Harvard University). Στις 6 Δεκεμβρίου τοῦ 2022, παρουσίασα τὰ ἀποτελέσματα τῆς έρευνάς μου στοὺς έρευνητὲς στὸ *Center for Hellenic Studies* (Washington D.C.), τοὺς ὁποῖους εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ γιὰ τίς χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

4. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἀρχείου τοῦ Σ.Α.Κ. ἀπόκειται στὸ Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (ΕΒΕ). Αναλυτικὸ κατάλογο τοῦ Ἀρχείου (καθῶς καὶ τοῦ μῆματος πὸν ἀπόκειται στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία) ἔχει συντάξει ἡ κυρία Σοφία Ματθαίου, δ.φ., διευθύντρια έρευνῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορικῶν Έρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Έρευνῶν. Τὰ σχετικὰ στοιχεία γιὰ τὴν έρευνα τῶν φακέλων, ὅπου περιέχονται τὰ έκτυπα καὶ οἱ έπιγραφικὲς σημειώσεις τοῦ Σ.Α.Κ., ὀφείλω στὸν κ. Ματθαίου, ὁ ὁποῖος τὰ ἠντίλησε ἀπὸ τὸν ἐν λόγῳ κατάλογο.

5. Τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως χορήγησε (20.12.2022) τὸ Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος μετὰ ἀπὸ σχετικὴ αίτηση.

Ταῦτα ἐπὶ στήλης λίθου ὑμηττίου, ὕψους 0,19, πλάτους 0,14, πάχους 0,03. Εἶχε πρότερον ἢ ἐπιφάνεια ἄλλα γράμματα ὧν τινα ἴχνη διακρίνονται. Ἦδη τὸ κείμενον τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ U. Köhler ἐν *Mittheilungen d. deutsch. arch. Institut* (β' ἔτ. σελ. 277). Καὶ ὀρθῶς μὲν ἐκεῖ ἐκλαμβάνεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀναφλυστίου τὸν δῆμον Μενάλκου ὡς ὄνομα τοῦ πατρὸς τῆς Πυθοστράτης καὶ ὄχι ὡς τοῦ ἀνδρός της, ἀλλὰ ἐσφαλμένως ἐξεβλήθη ἢ καθ' ἡμᾶς ἐπὶ τοῦ λίθου σωζομένη λέξις θυγατρί, ἢ αὐτὸ δὴ τοῦτο σαφῶς δηλοῦσα, καὶ ἀντ' αὐτῆς ἐγγράφη· Ἀναφλυστίου ἱατρο(οῦ). Ἠπατήθη δηλ. ὁ ἄλλως λίαν πεπειραμένος καὶ σοφὸς ἐκδότης ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τοῦ λίθου ἡ λέξις Ἀναφλυστίου εἶναι προφανῶς συντετμημένη, ἄνευ τῆς τελευταίας συλλαβῆς· τὰ δὲ ὀρώμενα ΟΥ εἶναι ἀληθῶς εἰπεῖν ΘΥ καὶ τὸ ἐπόμενον Ι εἶναι λείψανον τοῦ Γ, ἐν τέλει δὲ μετὰ τὸ Ρ διακρίνεται ἰκανῶς καὶ τὸ καθ' ἡμᾶς ἀπαιτούμενον Ι.

### Σχόλια

Στὸ σημεῖωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Κουμανούδης εἶχε ἰδεῖ τὸν λίθο, ἐπισημαίνονται οἱ ἀστοχίαι τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

Ὁ Κουμανούδης δὲν δημοσίευσε τὸ σημεῖωμα, ἀλλὰ καὶ ἔκτοτε δὲν ἔτυχε νὰ ἐξετάσει κανεὶς τὴν ἐπιγραφή· ὥστε ἡ ἐσφαλμένη ἀνάγνωσις παρέμενε.

Τὸ 1981 ὁ R. Bagnall ἐπανέλεγε τὸ κείμενον τοῦ ὄρου στηριζόμενος σὲ δύο ἔκτυπα, ἓνα τοῦ Τμήματος τῶν παπύρων καὶ ἐπιγραφῶν τῆς Βιβλιοθήκης Butler τοῦ Πανεπιστήμιου Columbia καὶ τὸ ἄλλο τῆς Συλλογῆς ἐκτύπων τοῦ Institute for Advanced Study (Princeton).<sup>6</sup> Στὸ δεῦτερον ἔκτυπο, ἀκριβέστερο, ὅπως γράφει, διέκρινε ἴχνη τοῦ τελικοῦ γιώτα τῆς δοτικῆς θυγατρί. Ἡ μὴ χάραξις τῆς μεσαίας στιγμῆς τοῦ γράμματος Θ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν συχνότητα τῆς συντομογραφίας στὰ δημοτικὰ τῶν Ἀθηναίων πού ἀπαντοῦν στοὺς ὄρους τὸν ὀδήγησε στὴν ἐξῆς μεταγραφή τῶν στίχ. 5-6: Ἀναφλυστί(ου) θυγατρί.

Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ σημειώματος τοῦ Κουμανούδη ἐπανέλεγα τὸν λίθο στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο (εἰκ. 2). Ὁ ἔλεγχος τῶν σωζομένων ἔδειξε πρῶτον ὅτι μερικὰ γράμματα σώζονται ἀχνά· –σημειωτέον ὅτι σὲ ἀρκετὰ σημεία ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια εἶναι ἀποτετριμμένη–. Δεύτερον, διέκρινε καὶ ἐγὼ στὸν προτελευταῖο στίχο τὰ γράμματα τῆς λέξεως θυγατρί, ὅπως ἀκριβῶς τὰ εἶχε ἰδεῖ πρῶτος ὁ Κουμανούδης. Στὸν 6ο στίχο τὸ πέμπτο κατὰ σειρὰν γράμμα εἶναι τὸ θῆτα, τοῦ ὁποῖου δὲν ἔχει χαραχθεῖ ἡ μεσαία στιγμή (ὅπως καὶ τοῦ θῆτα τοῦ 3ου στίχου)· τοῦ Γ διακρίνεται ἡ ὀριζόντια κεραία, ὅπως καὶ τὸ τελικὸ γιώτα (Ι) μετὰ τὸ Ρ. Ἀκολούθως θεώρησα ἀναγκαῖα τὴν ἀναδημοσίευσιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Στήλη ἀπὸ ὑμήτιο μάρμαρο ἐλλιπῆς κάτω (EM 10197).

Ύψ. (σωζ.) 0,18 μ., πλ. 0,137 μ., πάχ. 0,03 μ.

Ύψ. γραμμ. 0,007-0,01 μ.

4ος/3ος αἰ. π.Χ.

ὄρος χωρίου καὶ  
οἰκίας ἀποτίμη-

6. R. Bagnall, A Ghost Doctor in *IG II<sup>2</sup> 2660, ZPE 41 (1981) 194-196.*

μα προικὸς Πυ-  
θοστράτει Με-  
5 νάλκου Ἄναφλ-  
υστί(ου) θυγατρὶ  
XXX.

Ἡ ἐπιγραφή ἀνήκει στοὺς ὄρους ἀποτιμήματος προικὸς.<sup>7</sup> Σκοπὸς τοῦ ἀποτιμήματος προικὸς ἦταν νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιστροφή τῆς προίκας σὲ περίπτωση διαζυγίου ἢ λόγῳ ἄλλων περιστάσεων, στὶς ὁποῖες ὁ νόμος ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸν σύζυγο τὴν ἐπιστροφή τῆς.<sup>8</sup>

3-4 Τὸ ὄνομα Πυθοστράτη μαρτυρεῖται δύο μόνον ἀκόμη φορὲς στὴν Ἀττική, σὲ δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: βλ. ΣΕΜΑ 2358 καὶ IG II<sup>2</sup> 5469.

4-5 Τὸ ὄνομα Μενάλκης μαρτυρεῖται συχνὰ στὴν Ἀττική, βλ. LGPN II, 303-304, s.v.

7 Σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῆς τιμῆς τῶν 3.000 δραχμῶν τοῦ ἀποτιμήματος προικὸς, σημειώνουμε δύο σημαντικὲς μαρτυρίες. Πρῶτον, στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένους πρὸς Σπουδῖαν ὑπὲρ προικὸς (41) 3, τὸ γαμήλιο συμβόλαιο ὄριζε ὅτι ἡ προίκα τῆς κόρης θὰ ἦταν 100 μναῖ (4.000 δραχμῆς), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ποσὸν τῶν 3.000 δραχμῶν θὰ καταβαλλόταν ἀμέσως, ἐνῶ τὸ ὑπολειπόμενον ποσὸν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τῆς.<sup>9</sup> Καὶ ἐπίσης ὑπάρχει ἡ παράδοση ὅτι, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν νὰ σώσουν τὰ ἐξαθλιωμένα παιδιὰ τοῦ Ἄριστειδη, προίκισαν κάθε μία ἀπὸ τὶς κόρες του μὲ 3.000 δραχμῆς: καὶ τὰς μὲν θυγατέρας ἱστοροῦσιν ἐκ τοῦ πρυτανείου τοῖς νυμφίοις ἐκδοθῆναι δημοσίᾳ, τῆς πόλεως τὸν γάμον ἐγγυώσης καὶ προίκα τρισχιλίας δραχμῶν ἑκατέρᾳ ψηφισαμένης (Πλουτ. Ἄριστ. 27.1).

Τὸ ὕψος τῆς τιμῆς τοῦ ἀποτιμήματος στὴν IG II<sup>2</sup> 2660 ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Πυθοστράτη καταγόταν μάλλλον ἀπὸ εὐπορῆ οἰκογένεια. Ὁ Μ. Finley ἀναφέρει ὅτι γενικὰ τὸ εὖρος τῆς τιμῆς τῶν ἀποτιμημάτων προικὸς κυμαινόταν ἀπὸ 300 ἕως 8.000 δραχμῆς, μὲ μέση τιμὴ 1.900 δραχμῆς καὶ μέσον ὄρο 2.650 δραχμῆς. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι τὸ κυμαινόμενο εὖρος τῆς τιμῆς μεταξὺ 3.000-6.000 δραχμῶν “seems to have been the accepted standard for the wealthiest people”.<sup>10</sup> Τέλος, σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῆς τιμῆς τῶν ἀποτιμημάτων ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ E. Harris: «The evidence from the *Anecdota Graeca* 437.15 (ed. Bekker) states that the property offered as *apotimema* was evaluated to ensure that it was worth not less, but more than the dowry (ἵνα μὴ ἔλαττον ᾖ, ἀλλὰ πλέον αὐτῆς)... The lessor or the father who gave a dowry for his daughter would naturally check to see that the value of the property offered as security was greater than the amount of the obligation so that even if the market value of the property dropped considerably, its sale would still provide enough cash to pay off the obligation».<sup>11</sup>

7. Βλ. Finley, ὅπ.π. (σημ. 2), 8· J. V. A. Fine, *Horoi. Studies in Mortgage, Real Security, and Land Tenure in Ancient Athens*, *Hesperia* Suppl. 9 (1975) 116-141· ἐπίσης Lalonde, *Horoi*, στὸν τόμο G. V. Lalonde, M. K. Langdon, M. B. Walbank (eds), *The Athenian Agora XIX. Inscriptions: Horoi, Poletai Records, Leases of Public Land*, Princeton, 1991, 18-19.

8. Finley, ὅπ.π. (σημ. 2), 44.

9. Finley, *Studies In Land And Credit In Ancient Athens, 500-200 B. C.: The Horos Inscriptions*, with a new introduction by Millett Paul, New Brunswick 1985, 48.

10. Finley, ὅπ.π. (σημ. 9), 79.

11. E. Harris, *Apotimema: Athenian Terminology for Real Security*, in *Leases and Dowry Agreements*, στὸν τόμο *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens. Essays on Law, Society and Politics*, Cambridge 2006, 207-240, εἰδικῶς σελ. 218.

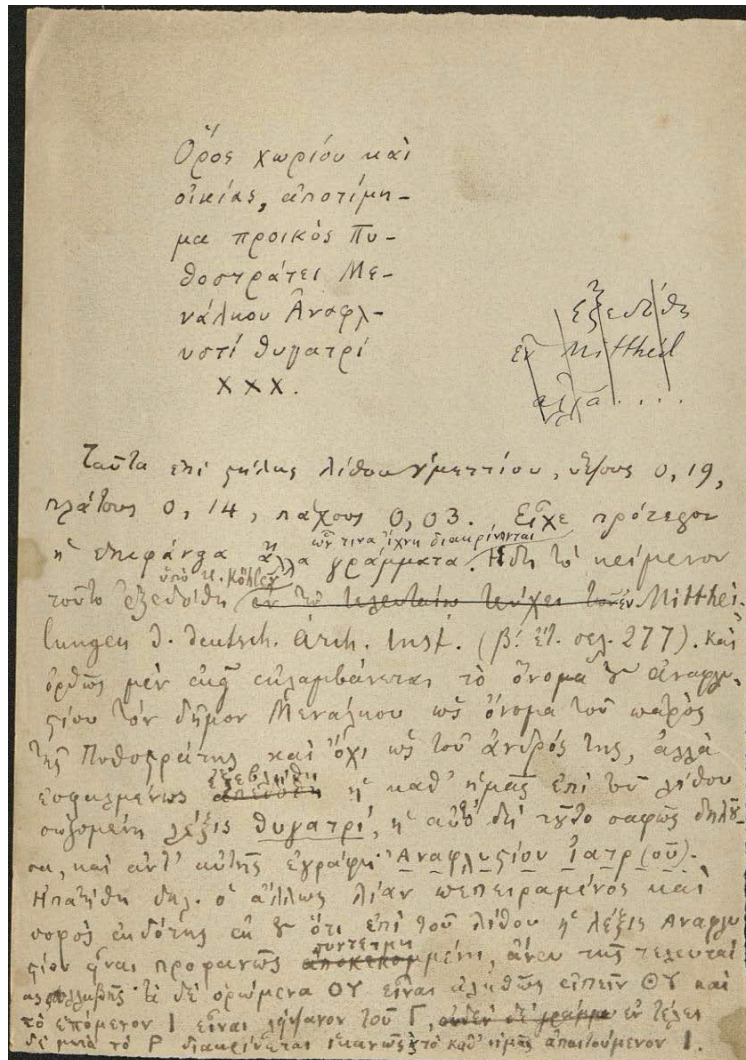
## ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ-ΗΛΙΑΝΑ ΠΑΣΣΙΑ

Τὴν ἀναδημοσιευόμενη ἐπιγραφή χρονολόγησε ὁ Köhler (*IG* II 1149) καὶ ἀργότερα ὁ Kirchner (*IG* II<sup>2</sup> 2660), ἀκολουθώντας τον, στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ὡστόσο ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὴν χρονολογεῖ ὁ J. Traill, βλ. *PA*A 795325, ἀκολουθώντας τὸν D. M. Robinson (*Hesperia* 19, 1950, 24 σημ. 4).

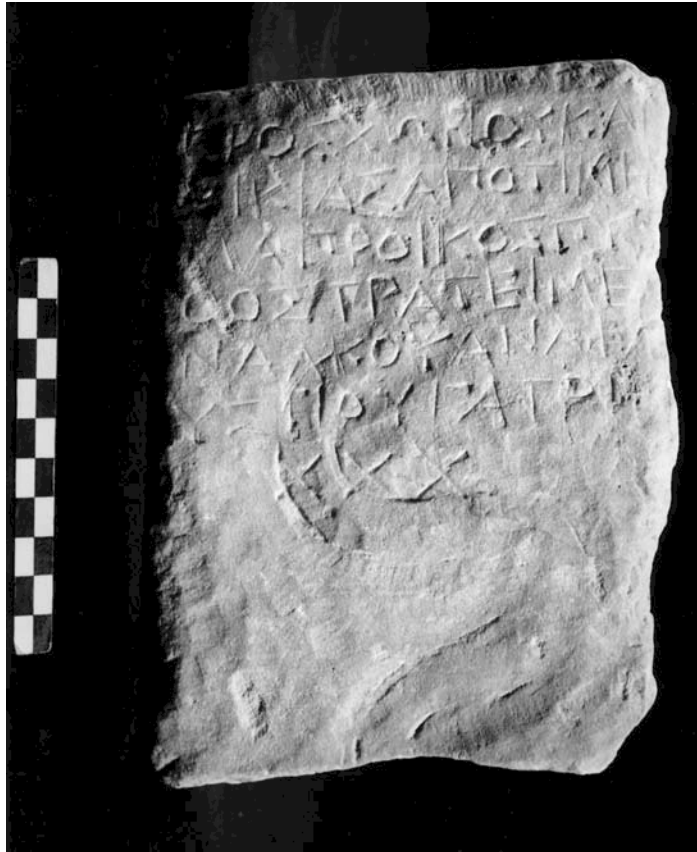
## SUMMARY

### An Unpublished Note of S. A. Koumanoudes on *IG* II<sup>2</sup> 2660

The starting point of this article was the recent discovery of an unpublished note of Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899). The note was found in his archive that is kept at the Department of Manuscripts at the National Library of Greece (Φ 14, Φ 1128). It preserves a different reading from the *editio princeps* of *IG* II<sup>2</sup> 2660 which was published in 1877 by Ulrich Köhler. Recent autopsy of the inscription at the Epigraphic Museum (EM 10197), showed that Koumanoudes' reading of l. 6: *θυγατρί* is still visible. For this reason, a new edition of the inscription followed by a commentary is appended above.



Εἰκ. 1. Τὸ σημείωμα τοῦ Σ. Ἀθ. Κουμανούδη  
 [Copyright: Τμῆμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων, ΕΒΕ]



Εικ. 2. Ὁ ὄθος IG II<sup>2</sup> 2660  
[Copyright: Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο]